

יסודות ליל הסדר

שיעור רביעי

הסבה

מקורות

- א. צט: במשנה; קח. "איתמר... בעו הסבה"
- ב. רמב"ם חמץ ומצה פ"ז ה"ו – ה"ח; רא"ש סימן כ; חידושי מרן ר"ז הלוי הלכות חמץ ומצה פ"ז ה"ז
- ג. שו"ע או"ח סימן תעב סעיף ז; תוספות קח. ד"ה כולהו
- ד. ראב"ה פסחים תקכה; שו"ע שם סעיף ד; הליכות שלמה פסח פרק תשיעי סעיף יט הערה לט

רמב"ם חמץ ומצה פ"ז ה"ו – ה"ח

בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים שנאמר +דברים ו' + ואותנו הוציא משם וגו', ועל דבר זה צוה הקדוש ברוך הוא בתורה +דברים ה' + וזכרת כי עבד היית כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית. לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב בדרך חירות, וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ג' ארבעה כוסות של יין, אין פוחתין מהם, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו מארבעה כוסות, שיעור כל כוס מהן רביעית. אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב, ד' אשה אינה צריכה הסיבה, ואם אשה חשובה היא צריכה הסיבה, ובן אצל אביו והשמש בפני רבו צריכין הסיבה, אבל תלמיד בפני רבו אינו מיסב אלא אם כן נתן לו רבו רשות, והסיבת ימין אינה הסיבה, וכן המיסב על ערפו או על פניו אין זו הסיבה, ואימתי צריכין הסיבה ה' בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו, ושאר אכילתו ושתייתו אם היסב הרי זה משובח ואם לאו אינו צריך.

רא"ש סימן כ

ואם אכל בלא הסיבה לא יצא כדאמר ריב"ל השמש שאכל כזית מצה כשהוא מיסב יצא משמע מיסב אין לא מיסב לא ואם אכל בלא הסיבה יחזור ויאכל בהסיבה וכן בכוס ראשון ושני אם לא שתה בהסיבה יחזור וישתה בהסיבה אבל בכוס שלישי או רביעי אם ישתה יותר נראה כמסוּף על הכוסות ומיהו איכא למימר כיון ששתה שלא כתיקונו הוברר הדבר שלא ממנין הכוסות היה ומה ששותה עתה הוא כוס של חובה.

חידושי מרן ר"ז הלוי חמץ ומצה פ"ז ה"ז

ולכאורה מבואר מזה [=שיטת הרא"ש] להיפוך, דסבירא ליה דדין הסבה הוא דין בקיום המצוה של מצה וד' כוסות, דאי לאו הכי אמאי לא יצא, ועוד דלפי מה שכתבנו [=שיטת הרמב"ם] הרי לכאורה לא שייך כלל שיחזור ויאכל בהסבה כיון דכבר קיים מצות אכילת מצה בשלימות, ואין בה שום גריעותא במה שאכלה בלא הסבה, ואם כן המצה שאוכל אחר כך היא כשאר אכילה ושתייה כיון דכבר יצא ידי חובת מצה. ובעל כרחך דסבירא ליה דבעיקר דין אכילת מצה נאמר דין שצריך לאכלה בהסבה, ודלא כמו שהוכחנו מדברי הרמב"ם.

שו"ע או"ח סימן תעב סעיף ז

כל מי שצריך הסיבה, אם אכל או שתה בלא הסיבה לא יצא, וצריך לחזור לאכול ולשתות בהסיבה. הגה: ויש אומרים דבזמן הזה, דאין דרך להסב, כדאי הוא ראב"ה לסמוך עליו שבדיעבד יצא בלא הסיבה (אגודה פרק ע"פ). ונראה לי אם לא שתה כוס שלישי או רביעי בהסיבה, אין לחזור ולשתות בהסיבה דיש בו חשש שנראה כמסוּף

על הכוסות; אבל בשני כוסות ראשונות, יחזור וישתה בלא ברכה (מנהגים), וכן באכילת מצה. ולכתחלה יסב כל הסעודה. (מהרי"ב).

ראבי"ה פסחים תקכה

ובזמן הזה שאין רגילות בני חורין להסב ישב כדרכו.

שו"ע שם סעיף ד

אשה אינה צריכה הסיבה אלא א"כ היא חשובה. הגה: וכל הנשים שלנו מיקרי חשובות (מרדכי ריש פ' ע"פ ורבינו ירוחם), אך לא נהגו להסב כי סמכו על דברי ראבי"ה דכתב דבזמן הזה אין להסב (ד"ע).

הליכות שלמה פסח פרק תשיעי סעיף יט הערה לט

ונראה דכיון דמעיקרא כשתיקנו חובת הסבה לא נתחייבו בכך הנשים הואיל ולא היה דרכן של נשים להסב, ורק להנשים החשובות תקנו חכמים הסבה, תלויה מצותן מעיקרא במנהגן כל ימות השנה, ולכן גם בדורות רבותינו הראשונים ז"ל שכתבו דנשים שלנו חשובות וצריכות להסב אין הכוונה שחזרו לעיקר החובה דרבנן כמו אצל אנשים, אלא שלפי שינוי המנהג שגם נשים היה דרכן אז לנהוג בחשיבות בכעין זה נשתנה גם דינן, וכיון שכן שפיר כתב הרמ"א דנשים שלנו סמכו עצמן על מה שכתב הראבי"ה דבזמננו אין הדרך להסב ואם כן פטורות מהסבה, דחייבן תלוי במנהג כל דור ודור.

בשיעורים הקודמים עסקנו במצוות האכילה בליל הפסח, ובמצוות סיפור יציאת מצרים. בשיעור היום נעסוק בדין הסבה.

מקור הדין במשנה:

ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך. אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב. ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין, ואפילו מן התמחוי.

[פסחים צט:]

הגמרא מפרטת את פרטי חובת ההסבה:

איתמר, מצה צריך הסבה, מרור אין צריך הסבה. יין, איתמר משמיה דרב נחמן: צריך הסבה, ואיתמר משמיה דרב נחמן: אין צריך הסבה. ולא פליגי, הא בתרתי כסי קמאי, הא בתרתי כסי בתראי.

[שם קח.]

הגמרא מסיקה שאת ארבע הכוסות יש לשתות בהסבה:

השתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי - אידי ואידי בעו הסבה.

[שם]

למסקנת הגמרא, חובת ההסבה נוהגת באכילת המצה ובשתיית ארבע כוסות. בדברינו ננסה לעמוד על מהותה וגדרה של חובה זו.

הרמב"ם כותב לאחר פירוט דיני מצוות יציאת מצרים:

בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים, שנאמר 'ואותנו הוציא משם' וגו'. ועל דבר זה צוה הקדוש ברוך הוא בתורה: 'זכרת כי עבד היית' – כלומר, כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית.

[רמב"ם חמץ ומצה פ"ז ה"ו]

הרמב"ם סובר שמלבד המצווה לספר את הניסים והנפלאות שאירעו לאבותינו במצרים, ישנה חובה נפרדת "להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה ממצרים". לא די בסיפור הדברים מנקודת מבט חיצונית, אלא עלינו לחוות את חווית החירות משעבוד מצרים באופן בלתי אמצעי. מקור דברי הרמב"ם במשנה:

בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שנאמר והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים. לפיכך אנחנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלו, הוציאנו מעבדות לחרות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפלה לאור גדול, ומשעבוד לגאולה, ונאמר לפניו הללויה.

[פסחים קטז:]

המשנה קובעת שחייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים. על פי דברי המשנה, חובה זו מכוננת את החיוב להודות ולהלל את הקב"ה על הניסים והנפלאות שאירעו לאבותינו במצרים. עם זאת, כפי שניתן לראות, לשון הרמב"ם שונה מלשון המשנה. בעוד המשנה קובעת שעל האדם "לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים", הרמב"ם כותב שעל האדם "להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים". הרמב"ם מדגיש את ביטוי חווית החירות משעבוד מצרים באופן מוחצן וממשי.

על פי שיטתו זו קובע הרמב"ם, כי מלבד החובה להודות ולהלל את הקב"ה על הניסים שאירעו לאבותינו, חובה זו מכוננת דינים נוספים:

לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות, וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין, אין פוחתין מהם.

[רמב"ם שם ה"ז]

מדברי הרמב"ם מבואר שחובת ההסבה ומצוות שתיית ארבע כוסות הינן חלק מהחובה המוטלת על האדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים. נראה אם כן שלפי הרמב"ם חובת ההסבה איננה חלק מהותי ממצוות אכילת מצה או שתיית ארבע כוסות, אלא היא מרכיב מחובה כללית אשר נועדה לעצב את האופן בו עלינו לנהוג בליל הפסח. תפיסה זו מתבארת אף לאור האופן שבו הרמב"ם מתאר את פרטי חובת ההסבה:

ואימתי צריכין הסבה? בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו. ושאר אכילתו ושתייתו – אם היסב הרי זה משובח, ואם לאו אינו צריך.

[שם ה"ח]

הרמב"ם מוסיף שמלבד החובה להיסב בעת אכילת המצה ובשתיית ארבע כוסות, המיסב בשאר סעודתו 'הרי זה משובח'. הגמרא אכן קובעת שאת המצה יש לאכול בהסבה, וכך גם ביחס לשתיית ארבע כוסות. אך מניין למד הרמב"ם שהמיסב בשאר אכילתו הרי זה משובח? על כורחנו שאת הלכה זו ייסד הרמב"ם לאור תפיסתו העקרונית שחובת ההסבה הינה הלכה נפרדת המאפיינת את האופן בו עלינו להתנהג בליל הפסח. חכמים תקנו את ההסבה כהלכה מחייבת בעת אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות. אך מי שמיסב בשאר הסעודה, ו'מראה את עצמו' כבן חורין לאורך הסעודה כולה – הרי זה משובח.

שיטה שונה עולה מפסקי הרא"ש:

ואם אכל בלא הסבה לא יצא, כדאמר רבי יהושע בן לוי: השמש שאכל כזית מצה כשהוא מיסב יצא, משמע מיסב אין לא מיסב לא, ואם אכל בלא הסבה יחזור ויאכל בהסבה. וכן בכוס ראשון ושני, אם לא שתה בהסבה יחזור וישתה בהסבה, אבל בכוס שלישי או רביעי אם ישתה יותר נראה כמוסיף על הכוסות. ומיהו איכא למימר, כיון ששתה שלא כתיקונו הוברר הדבר שלא ממנין הכוסות היה ומה ששותה עתה הוא כוס של חובה.

[רא"ש פ"י סימן כ]

הרא"ש סובר שמי שהאוכל מצה או השותה ארבע כוסות ללא הסבה לא יצא ועליו לשוב ולאכול ולשתות בהסבה. אכל מצה בלא הסבה לא יצא ידי חובת אכילת מצה. וכן מי ששתה ארבע כוסות ללא הסבה לא יצא ידי חובת ארבע כוסות, ועליו לשוב ולשתות.

הגרי"ז לומד מדברי הרא"ש שהוא חלוק על הרמב"ם בגדר דין הסבה:

ולכאורה מבואר מזה [=שיטת הרא"ש] להיפוך, דסבירא ליה דדין הסבה הוא דין בקיום המצוה של מצה וד' כוסות, דאי לאו הכי אמאי לא יצא, ועוד דלפי מה שכתבנו [=שיטת הרמב"ם] הרי לכאורה לא שייך כלל שיחזור ויאכל בהסבה כיון דכבר קיים מצות אכילת מצה בשלימות, ואין בה שום גריעותא במה שאכלה בלא הסבה, ואם כן המצה שאוכל אחר כך היא כשאר אכילה ושתייה כיון דכבר יצא ידי חובת מצה. ובעל כרחך דסבירא ליה דבעיקר דין אכילת מצה נאמר דין שצריך לאכלה בהסבה, ודלא כמו שהוכחנו מדברי הרמב"ם.

[חידושי מרן רי"ז הלוי הלכות חמץ ומצה פ"ז ה"ז]

מכך שהרא"ש סובר שמי שאכל מצה בלא הסבה לא יצא, לומד הגרי"ז שלדברי הרא"ש אין לראות בחובת ההסבה חובה עצמאית ונפרדת ממצוות אכילת מצה ושתיית ארבע כוסות, אלא ההסבה הינה תנאי במצוות אלו¹. הגרי"ז מוסיף להוכיח שעל פי שיטת הרמב"ם אין כל משמעות לדרישה לחזור ולאכול את המצה בשנית. כיוון שחובת ההסבה הינה חובה נפרדת ממצוות אכילת מצה – נמצא שאת מצוות אכילת מצה מקיימים כהלכתה גם ללא הסבה. אם כן, אין משמעות לחזור ולאכול מצה בהסבה, כיוון שבאכילת המצה הנוספת אין כלל קיום של מצוות אכילת מצה².

הגרי"ז אם כן סובר שההלכה לפיה הסועד בשאר הסעודה בהסבה הרי הוא משובח מתאימה לשיטה לפיה חובת ההסבה נפרדת ממצוות אכילת מצה ושתיית ארבע כוסות. ואילו ההנחה שמי שאכל מצה ולא היסב לא יצא וצריך לחזור, מתאימה לשיטה לפיה חובת ההסבה הינה תנאי במצוות אכילת מצה ושתיית ארבע כוסות.

הנחה זו עומדת בסתירה לכאורה לפסיקת הרמ"א. השו"ע פוסק כדברי הרא"ש שמי שאכל או שתה ללא הסבה לא יצא וצריך לחזור:

כל מי שצריך הסבה, אם אכל או שתה בלא הסבה לא יצא, וצריך לחזור לאכול ולשתות בהסבה.

[שו"ע א"ח סימן תעב סעיף ז]

הרמ"א מוסיף על דברי המחבר:

ולכתחלה יסב כל הסעודה.

¹ ניתן להוסיף שנקודה זו מתחדדת עוד יותר מסוף דברי הרא"ש. הרא"ש מסיק שאדם שלא שתה בהסבה נחשב כמי שלא אתה כלל אף לעניין החשש 'שמה יראה כמוסיף על הכוסות'.

² אמנם עיין בהררי קדם [סימן עב] שפקפק בזה, וסובר שלדברי הרמב"ם ההסבה בעת אכילת המצה נאמרה לעיכובא, וייתכן שניתן לקיימה אם יחזור ויאכל מצה בהסבה.

[שם]

מחד, הרמ"א אינו חולק על דברי המחבר הסובר שהאוכל בלא הסבה לא יצא. ומאידך, הוא מוסיף שלכתחילה יש להסב בכל הסעודה. נראה אם כן שאף אם ביחס לדברי הרמב"ם והרא"ש שיטת הגרי"ז מסתברת, בדברי הרמ"א אנו מוצאים שיטה שלישית. מסתבר שהרמ"א סובר שחובת ההסבה כוללת 'שני דינים'. ישנה חובה עצמאית להסב שאינה תלויה במצה או בארבע כוסות, אך היא אינה מעכבת. חובה זו מכוננת את ההלכה לפיה יש להסב לכתחילה בכל הסעודה. בנוסף לכך, קיימת חובה להסב בעת אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות, והיא מהווה תנאי בקיום מצוות אלו. לכן, מי שאכל או שתה ללא הסבה – לא יצא, ועליו לחזור ולאכול בהסבה.

ייתכן שניתן להצביע על קיומה של עמדת נוספת בעניין זה. התוספות הסתפקו בדין מי ששתה ארבע כוסות בלא הסבה:

וכל ד' כוסות צריכים הסבה בשעת שתיה. וצריך עיון אם שכח ולא היסב אם יחזור וישתה, וכן אם בכוס שלישי לא היסב אם יכול לחזור ולשתות בהסבה, אף על גב דבין שלישי לרביעי לא ישתה.

[תוספות פסחים קח. ד"ה כולהו]

התוספות הסתפקו האם חובת ההסבה בארבע כוסות מעכבת. ספק זה אינו נובע מהאיסור להוסיף על הכוסות, שכן חשש זה מופיע רק לאחר מכן בתוספות. אמנם, ביחס לאכילת המצה לא מצאנו שתוספות הסתפקו בשאלה האם ההסבה מעכבת. ייתכן שהבחנה זו נובעת מהשוני בין משמעותה של המצה ובין משמעות ארבע כוסות. אף שהמצה מרמזת לנס החירות משעבוד מצרים – כפי שלימדנו רבן גמליאל – האכילה מצד עצמה אינה מביעה חירות, ולכן חובה להסב בשעת האכילה. אכילתה לא ניתקנה כניהוג חירות בפני עצמו. לא כן הדין בשתיית ארבע כוסות – 'ארבע כוסות תיקנו רבנן דרך חירות' [פסחים קיז:]. כיוון שתקנת שתיית ארבע כוסות בפני עצמה היא 'דרך חירות', ייתכן שההסבה אינה מעכבת³.

בירור נוסף ביחס לגדרה של חובת ההסבה קשור בחובת ההסבה בנשים. הראב"ה סובר שבזמן הזה שאנו לא נוהגים להסב בשאר ימות השנה, אין חובה להסב אף בליל הפסח:

ובזמן הזה שאין רגילות בני חורין להסב ישב כדרכו.

[ראב"ה פסחים תקכה]

ביחס לחובת ההסבה בנשים קובעת הגמרא:

אשה אצל בעלה לא בעיא הסבה, ואם אשה חשובה היא צריכה הסבה.

[פסחים קח.]

הגמרא קובעת שנשים אינן חייבות בהסבה, אך נשים 'חשובות' חייבות בהסבה. הרמ"א פוסק להלכה את דברי הראב"ה, אך מגביל אותם לדין הנשים בלבד:

וכל הנשים שלנו מיקרי חשובות (מרדכי ריש פ' ע"פ ורבינו ירוחם), אך לא נהגו להסב כי שמכו על דברי ראב"ה דכתב דבזמן הזה אין להסב (ד"ע).

³ לאור שיטתו העקרונית של הרמב"ם, לפיה הן שתיית ארבע כוסות והן חובת ההסבה הינן חלק מהחובה הכללית על האדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, הדברים מסתברים עוד יותר. [כך הציע לבאר את דברי תוספות בספר 'מאורי המועדים' [בדין הסבה]].

[שו"ע שם סעיף ד]

אף שהרמ"א קובע שנשים בזמן הזה הינן 'חשובות', וממילא מעיקר הדין הן חייבות בהסבה, למעשה נשים אינן מסיבות וזאת משום שאנו סומכים על שיטת הראב"ה הסובר שבזמן הזה לא נהגו להסב. דברי הרמ"א לכאורה תמוהים, אם אנו מאמצים את שיטת הראב"ה למעשה, נמצא שגם גברים פטורים מחובת הסבה בזמן הזה. ואילו אם סובר הרמ"א שאין לפסוק כשיטת הראב"ה, מדוע נשים פטורות בזמן הזה מהסבה?

בביאור דברי הרמ"א, כותב הגרש"ז אורבך:

ונראה דכיון דמעיקרא כשתיקנו חובת הסבה לא נתחייבו בכך הנשים הואיל ולא היה דרכן של נשים להסב, ורק להנשים החשובות תקנו חכמים הסבה, תלויה מצותן מעיקרא במנהגן כל ימות השנה, ולכן גם בדורות רבותינו הראשונים ז"ל שכתבו דנשים שלנו חשובות וצריכות להסב אין הכוונה שחזרו לעיקר החובה דרבנן כמו אצל אנשים, אלא שלפי שינוי המנהג שגם נשים היה דרכן אז לנהוג בחשיבות בכעין זה נשתנה גם דינן, וכיון שכן שפיר כתב הרמ"א דנשים שלנו סמכו עצמן על מה שכתב הראב"ה דבזמננו אין הדרך להסב ואם כן פטורות מהסבה, דחייבן תלוי במנהג כל דור ודור.

[הליכות שלמה פסח פרק תשיעי סעיף יט הערה לט]

הגרש"ז סובר שלמעשה חובת ההסבה נתקנה בשני אופנים. האופן הראשון שבו נתקנה ההסבה הוא כחובה עצמאית שאיננה תלויה במנהג. באופן הזה של התקנה חייבים הגברים, ולכן, גם בזמן הזה שאיננו נוהגים להסב, חובה ההסבה לגברים נותרה על כנה. חובת ההסבה נתקנה באופן נוסף, והוא כחובה לנהוג כבן חורין. האופן הזה אכן תלוי באופן ההתנהגות המעשי של בן חורין בכל דור ודור. לכן, בזמן הזה כאשר לא נוהגים להסב, החובה לנהוג כבן חורין איננה כוללת את חובת ההסבה. תקנת ההסבה בנשים נתקנה מראש באופן השני בלבד. זו הסבה שבזמן הגמרא אישה חשובה הייתה חייבת בהסבה ושאר הנשים לא. חובת הנשים כולן היא אחידה – החובה לנהוג כבת חורין, אלא שמנהגה של אישה חשובה הוא להסב באכילה בעוד מנהגן של שאר הנשים שאינן חשובות הוא לאכול ללא הסבה.

נמצא, שהראב"ה אמנם סובר שחובת ההסבה נתקנה רק לפי האופן השני, היינו, כחלק מהחובה לנהוג כבני חורין. לכן סובר הראב"ה שגם גברים אינם מסבים בזמן הזה. הרמ"א לעומת זאת סובר שגברים חייבים בהסבה כתקנה עצמאית, ולכן חובת ההסבה נהגת גם בזמן הזה כאשר אין מנהגם של בני חורין להסב. נשים אמנם חיובו רק לנהוג כבני חורין, ולכן בזמן הזה כאשר אין מנהגם של בני חורין להסב, אף נשים אינן צריכות להסב.

בשיעור הבא נעסוק בעז"ה בדין ארבע כוסות.

הערות ולתגובות: איציק וולטרס

ltzikw7@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל
ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל